

„HALÁL HELYETT VILÁGOSSÁG”

LEV TOLSZTOJ: IVÁN ILJICS HALÁLA

A tökéletesedés világa. Tolsztoj majd mindegyik hősének közös jellemvonása a fejlődés valami vágyott cél felé, melynek valóságát vagy irrealitását, ahogy közelednek hozzá, mind jobban átérzik. Hol keresik, ami lényüknek rendelt igazság, hol alázattal várnak rá, hogy beteljesedjenek benne. Minden ember azonos utat jár, mert rang és tehetség szerezte előny a másik emberrel szemben nincs arányban azzal a távolsággal, melyet mindenkinek meg kell tennie, hogy küldetésének megfeleljen. Ilyen világfelfogásban a társadalmi vagy szellemi kiválóság és elcsesztés semmi ahhoz a minden emberben élő közös lényeghez képest, melynek mindenki megfelelehet, föltéve persze, ha a „Legyetek tökéletesek...” parancsához köli magát. Am Tolsztoj nagyon jól tudta, hogy a tökéleteség, sőt a tökéletesedés is az ember lehetősége és nem valósága. Ez pedig választást tételez jó és rossz, követendő és elvetendő életeszme között. A választás az ember szabadságán sarkallik, s ennek gyúpontjai döntéseink, noha Tolsztoj ezt az állapotot sosem végtelensítette annyira, mint Dosztojevszkij. Úgy vélte, ha van tökéleteség, az ember annyiban felelhet meg önmagának, ha ennek akarja megfeleltetni magát. Annyiban ember, amennyiben átlép a másik dimenzióba, nem külsődlegesen, hanem akaratával megegyezően, s úgy, hogy a másik dimenzió képviselőt minden körülmények között vállalja. Igazi transzcendenciát ember nélkül elképzelni nem tudott. Ha olyannal találkozott pályája során, mely a teremtményt különféle ürügyek örvén mintegy kiiktatni akarta az igazi kapcsolatból, habozás nélkül bálványnak nevezte. Azaz: Tolsztoj a szabadság kockázatát nem rendelte alá sem emberen kívüli fátumnak, sem emberen belüli irracionálisoknak, és oly világot kívánt építeni, melyben a dolgok emberi beleegyezéssel, de felsőbb lényegiség útmutatásával rendeződnek el.

Szemléleti átalakuláson — bár világtudatát alapjaiban változatlanak érezzük, (1) azaz olyanakk, amivel mindig számolt teremtő és teremtett viszonyával és a teremtmények egységével — s épp az iménti kapcsolatok mélyebb értelmét fürkészve, ő is átment. Az 1880-as évektől fogva föl kellett ugyanis ismernie, hogy az ember készsége együtműködésének oly akadályait buktatta föl az egyre veszélyesebbé váló történelem, melyeket szellemi elődei lehetőségükben még lekicsinyeltek és legyőzésüket csupán az időtől tették függővé. A *Gyónással* kezdve Tolsztoj egyre szkeptikusabbá válik e tervvel szemben és nem véletlen, hogy e művét ott hagyja félbe, hol az Evangéliumok tanítását korára érvényesítenie kellett volna. Akkor, válságkorszakának idején ezt még nem tudta megcsinálni. De kevés idő múltán újra nekigyürkőzött a föladatnak, a rövid novella műfajához fordult, hogy a bensejében egyre fontosabbá váló kérdésekre választ adjon. Így indult el az úton, mely a *Feltámadásig*, a *Mindennapraig* vezetett, amelyről mindenkihez, a művészet hangja helyett a hitvallás hangján szólni szeretett volna.

Bűnösség és fölemelkedés. A rövid elbeszélés alkalmas formának ígérkezett Tolsztoj számára, hogy az emberről alkotott felvilágosodás korabeli képet, mely művészi indulására döntő jelentőséggel volt, elmélyítse, ezáltal kérdésessé tegye, de egyben kivetést is keressen abból a helyzetből, amelybe föltételezése szerint az ember belekerült. Az elmélyítésnek egyik leghatásosabb eszköze az archetipizálás volt. A felvilágosodás bizonyos káros tulajdonságaink eltűnését az öntudatra ébredéssel azonosította. Például a vétkesség természetének és tudatának fokozatos kihalását. Ezzel szemben Tolsztoj ekkori novellái az emberben örökkön meglevő bűnösség természetét faggatják, azt, aminek fölismerése nélkül igazi élet aligha lehetséges.

Ha a bűnt különálló lényegiségként fogta volna föl Tolsztoj, mely mindenkit szükségszerűen igazgat, akkor fölismerésének értékét becsülte volna alá. De ekkortájt írott elbeszélései — *Az ördög*, a *Kreutzer szonáta*, a *Szergij atya* — épp arra vetnek fényt, mi minden képes kívül s belül elleplezni, eltakarni a bűnt, s milyen láthatatlan és bűnös kényszerűségek uralkodnak az emberen az igazság hamis leple alatt. Írott vagy íratlan szokások, jog, különböző szervezetek. S akkor.

midőn Jasznaja Poljanából 1881-ben Moszkvába költözik, érzékeli két kultúrának, a parasztnak és a városinak egyként megkötő szokásrendjében azt, ami az egyes ember választási lehetőségeit egyszer s mindenkorra képes lefojtani, megsemmisíteni. „Az óriási többség teljesen állati életet él, emberi kérdésekben pedig vakon engedelmeskedik a közvéleménynek” — írja (2) utalva az értékek manipulatív szuggesztiójára. A föleszmélés folyamatát az emberre nehezedő ilyen súlyos nyomás alól tehát a legértékesebbnek tekintette, ami emberben egyáltalán végbemehet. Az „óriási többség” gondolatával azonban nem áltathatta magát. Belekerülve a világba, amelyben született, immár neki is vá'aszt kellett adnia, már csak szavának hitelesítése végett is, arra, hogyan, miben látja a főülemelkedés, s főlemelkedés útját; és arra, hogy van-e egyáltalán ilyen főlemelkedés.

Ezt fogja egybe, összegezte az *Iván Iljics halála* című elbeszélésében, melyen 1882-től 1886-ig dolgozott.

A kényszerítő halál. Füst Milán hibájául róta föl az Iván Iljics halálának, hogy az „ábrázolás melege nem hatja át” olyannyira, mint többi művét, például a szintűgy halált leíró *Polikuskát*, hogy nincs benne „kitáruló jelenítés”, hiányoznak belőle a „boldogító elemek”, melyek az emberi sorsot széppé varázsoló művészet elmaradhatatlan kellékei. (3) Másként ítélte I. Ny. Kramszkoj, a mű egyik legelső olvasója, „csodálatos”-nak mondva azt éppen azért, mert „teljesen hiányzik belőle minden ékítmeny, ami nélkül emberi műalkotást már szinte el sem képzelhetünk.” (4)

A művészi sűrítésnek, lekerekítésnek oly példáját adja e novellájában Tolsztoj, mint egyik más művében, elbeszélésében sem. Érthető tehát, hogy nem szceniroz a külvilág egyes tényeibe való kedvteli belemerülésével olyannyira, mint azok. „Összefoglaló” ez az alkotása, hiszen az öneszmélésnek akár egész életre elegendő váltakozásait kívánja abba a rövid epikus időbe belesűríteni, ami hő-sének dolga rendbehozatalára megmarad. A külvilág létezése csak annyiban érdekes itt, amennyiben a belső folyamatot segíti vagy gátolja. A külvilág nem a meglevenítés, hanem a visszanyúlás tárgya csupán. És Tolsztoj él is a moduláció megannyi lehetőségével: hol ironikus, hol groteszk, majd elégikus, majd fenségesen tragikus hangnemet használ. S az Iván Iljics életét kísérők körében oly alakokat mintáz akár pillanatra, de reflektorélességgel láttatva, mint amilyen a bíró munkatársai, szolgálja, rokonsága, családja: felesége és gyermekei. A jellemfestések vonatkozási pontja azonban mindvégig Iván Iljics alakja, s annak mennél árnyaltabb kidolgozása.

Hangsúlyozni is fölösleges, hogy milyen nehéz földatra vállalkozott Tolsztoj, midőn az ő haláltusájának folyamatát megleveníteni próbálta. Telve buktatóval, könnyen eshetett volna bele a patetizálás, a didaxis folyton leselkedő csapdáiba. Megírni a bíró történetét, ki életében folyvást másokon ítélkezett és most rájön, hogy önmagán kell itélkeznie, azelőtt, s a későbbi *Feltámadás*ban is vonzotta. „Anyagot” szintén talált: az 1881. július 2-án meghalt Iván Iljics Mencsikovnak, a tulai kerületi bíróság tagjának végső perceiben, amelyről az elhunyt feleségének barátja beszélt neki. Tolsztoj valószínűleg már a következő évben belefogott a mű megírásába, de nehezen haladt előre, s *Naplójának* 1884. április 27-i bejegyzése szerint nagyon szeretett volna már a végére érni. Am továbbra is nehézségekkel küszködött. Befejezése előtt egy évvel írta egyik levelében (1885. október 12-én Sz. A. Tolsztojnak), hogy örömeire szolgálna, ha befejezhetné már *Iván Iljicsét*, noha tudja, „az ilyen ügyekben legkevésbé vezethet saját akaratunk”. (5) Nehéz földat volt tehát, még akkor is, ha addigi pályáján a halállal való szembesülést Andrej Bolkonszkij, Levin sorsának átélésében tapasztalta már. Mert az Iván Iljicshez képest mindez művészi fikció volt csupán, ahogy a *Három halál* tézis, a *Három kérdés* példázat, s az illő rájuk, amire Andrej herceg is ráébred végső percei egyikében: „Ezeket a gondolatokat megnyugtatonak találta — írja Tolsztoj mindarról a logikus, s erkölcsileg tiszta gondolatfutamról, melyek „megmagyarázzák” a halált —. De ezek csak gondolatok voltak. Hiányzott belőlük valami, valahogy egyoldalúan egyéni elmejátéknak látszottak, nem volt bennük kézzelfogható bizonyosság. Megint csupa nyugtalanság, csupa homály minden...” (6)

Hősét *Iván Iljics*ében oly pozícióba kellett hát állítania, mely eloszlát minden homályt. Mely több az élet mindennap belénk ivódó esetlegességeinél és mindenki számára kényszerítő erővel jelentkezik, hogy rendet parancsoljon,

életcél, életértéket sugalljon, magasabb viszonyítást teremtsen. S ne egy-egy pillanatra kecsэгtessen, hanem a végső számvetés kikerülhetetlen folyamatában örökre erősítse meg azt, minek minden emberben kétségbevonhatatlan tudásként megélelődni kell.

A halál, a meghalás ez.

Az első két stádium. Ahhoz, hogy hallhatóvá tegye a halál sugalmait az élethez, s nyilvánvalóvá az élet viszonyulásait halálához, szigorú rendre kellett törekednie. Előrevetni az élet szempontjai szerint látott halált mint tény, s fokozatosan érlelni a halál szempontjai szerint látott életet, mint valóságot. Lélektanilag hiteles szakaszosságot megformálni, de úgy, hogy az egyes szakaszok valamiképp minősítve is legyenek. A belső tudatmozgásnak nem egyszerű leírása áll előttünk Iván Iljicsnek a novella folyamán egyre sokasodó soliloquiumjaiban, magánbeszédeiben, mint korábban annyian, így Browning és Meredith és később is Proust és Joyce tették egy-egy hősiükkel kapcsolatosan; joggal hiányolta náluk egy jeles irodalomkritikus, hogy a meglevenített lélektani mozgásokat nem ellenőrzik logikai, erkölcsi, lételméleti szűrők. Kell, hogy ellenőrizve legyenek, vallja Tolsztoj, hiszen éppen ezek indítják el az igazi tudatmozgást. Mint Iván Iljics esetében is: hogy el kell fogadnia lényének behelyettesíthetőségét a halandóság szillogizmusába, hogy erkölcsi megítélésében a környezetétől függetlenítse magát, s hogy tisztán lássa a dolgok mibenlétét. E készletések, e kontrollok elfogadása nélkül semmi nem történnék meg benne.

Fejlődési szakaszaiban a kezdeti, az első, a fizikai-fiziológiai stádium. Számvetés persze ez is, de megézésnél, ösztönnél alig több. Mikor a vég sejtelve először felködlik benne, úgy válaszol rá, mint a szűkülő állat. A baj automatizmuson keresztül érezteti hatását. Iván Iljics orvosokhoz fordul, izgatottá válik, perlekedik feleségével, bosszantja a család meg a kártyatársaság részvétlensége, gyógymódokat hajszol, hogy megsértett organizmusát helyreállítsa. „A világon semmi nem érdekelte jobban, mint az emberek betegsége, egészsége.” „Nem töröm többé a fejemet — mondja önmagának — ... Azután majd meglátjuk.” Gesztusai minduntalan leleplezik. Jövőt akar tudni maga előtt, hova megoldást vetíthet, s hova egyelőre és szerencséjére is, még nem tette be a lábát. Az első stádium lélektanilag pontosan kidolgozott mozzanatai így azt a meggyőződést görgetik tovább, melyet maguk a XIX. század uralkodó ideológusai is tápláltak a halálról. Úgy hitték, nem egyéb az, mint jelmezváltás nemzedékek közt, átáramlás egyik szférából a másikba. Az emberiből a természetibe, ahol aztán úgyszólván halál, hanem csupa megújulás. Ha pedig arra gondolunk, hogy az unokákban vagy a nagy természet körforgásszerű tenyészetében továbbélünk, máris nem oly rettenetes az egész.

Válasz, megoldás kétségkívül ez is, bár aligha elég a gyötrő öntudatnak. „A szervezet, a szervezet felbomlása, az anyag állandósága, az erők megmaradásának törvénye, fejlődés — ezekkel viaskodott már az *Anna Karenina* Levinje, anélkül, hogy betöltötték volna lelkét. Sőt: „Ezek a szavak s a velük kapcsolatos fogalmak elméleti célokra nagyon jók voltak, az életnek azonban nem adtak semmit sem s Levin egyszer csak úgy érezte magát, mint az ember, aki a meleg bundáját csalánszövet ruhára cseréli, s a fagyon először győződik meg kétségtelenül, nem okoskodásokban, hanem egész lényével, hogy annyi, mintha meztelen volna s kínok közt kell kikerülhetetlenül elpusztulnia.” (7) Ez az „elméleti okoskodás” aztán magát a testet is megutáltatja, mivel a fizikai valóság romlandóságában a halál okát véli megtalálni. De előnye az, hogy kifordítja sarkából a lelket s további válaszokat kerestet vele, amit Tolsztoj enyhe iróniával azonnal érzékeltet. „Halálát kívánta — írja a testi halál tudatára jutott hőseről —, de mégsem kívánhatta, mert akkor megszűnik a fizetése.” Ezzel az átváltással veszi kezdetét a második stádium, a szociális, melyben társadalmiságának pótlékai fognak össze és hullanak majd el abbeli igyekezetükben, hogy eltakarják Iván Iljics elől a véget.

Igen, eddig túlságosan önmagára összpontosított, most kell, hogy tapintható létezésének egyre halványuló evidenciája helyett más szolgáljon erőt, emelkedettséget, vigasztalást. Iván Iljics első két stádiuma fejlődés, bár pusztán horizontális, kitágítja látókörét, de nincs mivel betöltenie. Ám a purifikáció szükséges szakaszai. Már engedelmeskedve valami messziről jövő vonzásnak, társadalmi lényének ízlelgetésével újabb mentségek, hazugságok találgatása felé halad. Az

életéről szóló részekből úgyis értesültünk, hogy „Éppolyan kifogástalan vizsgálóbírónak bizonyult, amilyen kifogástalan volt különleges megbízatású hivatalnoknak.” Van mire: értékének rendíthetetlen tudatára még ideig-óráig támaszkodnia, a becsületességére, melyről ugyan tudjuk, hogy a kötelességérzettel egyetemben nem sokat törődik vele, kinek, miért és hogyan is becsületes; csak az lebeg előtte, hogy urának lerója adóját, de teljesítményének tartalmára ne legyen figyelemmel. Minden, magát fölöttébb „becsületes”-nek, „kötelességtudó”-nak nevező ember ezt teszi. Jó okból persze, leplezi le Tolsztoj: „Abban a mértékben, ahogyan felesége egyre ingerlékenyebb és egyre követelőbb lett, Iván Iljics egyre inkább hivatalába helyezte át élete súlypontját. Jobban szerette szolgálatát, és becsvágyóbb volt, mint annak előtte.” „Lassan már minden érdeklődése eköré összpontosult, mindenestül elnyelte őt a hivatal.”

De ez az előzőekben oly biztos hivatástudat is darabokra hullik az eljövendő magasabb valóság láttán, és Iván Iljics „azzal a lesújtó tudattal ment haza — olvassuk a hatodik fejezetben —, hogy már nem úgy van, mint régen, bírói hivatása nem takarja el előle azt, miről nem akar tudni, bírói kötelességeivel sem képes Tőle megszabadulni.” A haláltudat kezdi szétmorzsolni az élet gondosan fölvert páncéljait, a harmadik stádiumhoz érkezünk, az erkölcsihez, a szellemihez.

Az erkölcsiség. Tolsztoj megírta az Iván Iljicset és ha azt akarta megírni vele, hogy az emberi élet az egyetlen, a legfontosabb tudás rátalálásában nyeri el értelmét, akkor okkal kérdezhetjük, hogy a főhős halál előtti folismerése vajon másmilyenre változtatja-e azt a minősítést, amit elbeszélésének — a második fejezet — elején az író oly határozottan kimondott róla: „Iván Iljics élete egyszerű, mindennapi és iszonyú volt”? Nem eszmélt-e túlságosan is későn? „Meg lehet tenni azt is, ami kell” — ez a pár szó egy órával a halála előtt nem elkesélt sóhai-e?

E kérdés megválaszolásához vissza kell térnünk oda, honnan Tolsztoj ihletének nagy részét merítette. Ennek az elbeszélésének elején nem áll ugyan evangéliumi idézet, mint oly sok más írásában, de a történet szelleme talán sokkal erősebb szálakkal kötődik az Evangéliumokhoz, mint azokban. Méghozzá így, hogy a Szentírásnak több részletét, paraboláját is magában foglalja. Kramszkój — idézett levelében — „egészen bibliai”-nak is mondotta ezért. (8)

A megválaszolás kulcsa pedig az erkölcs természete. Hiszen az igazán erkölcsös ember nem érvelne így. Aki így érvel, nevezze bár magát mégoly erkölcsösnek, szűkkeblűségében éppen azt szeretné eltörölni, amiből az erkölcs egyáltalán eredhet: az ember autonómiáját. Természetesen, a saját hasznára. Okoskodása bizonyos értelemben kétségbevonhatatlan. Úgy jár el, ahogy a kereskedésben eljárni szokás. Aki többet gyűjtött, s több portékát visz a piacra, az többet is kapjon érte. Miért kellene ugyanannyival beérnie, mint annak, ki csak utolsó óráit tette tevékenyé?

Az erkölcsőség azonban nem ily fölszínes jelenség. Nem viszonyítás eredményeként mondjuk valamely emberről, hogy követendő életet él, mert ez esetben bárki mintaképpé válhatnék: mindig lehet gyöngébb viszonyítóra találni. Ha a jót nem azért teszem, mert fölimerítem javamat és a legtermészetesebben, a kárpótlás igénye nélkül tennem kell; vagy, ha pillanatra is föltámad bennem a vágy, hogy mást is tehetnék: máris elárultam a jót és vele saját erkölcsiségemet. Ezt tanítják a példabeszédek, melyek figyelmeztetnek: az élet döntő fordulatai minőségiek és nem mennyiségiek, föltétlen változást termők és nem föltételhez kötöttek. Nem méricskélés eredményei. A tékozló fiú, az elveszett bárány, az utolsó órában jött szőlőmunkások éppoly értékesek az atyának, a pásztornek és a gazdának, mint az otthon maradt gyerek, a kilencvenkilenc juh, a reggel óta dolgozó. E példabeszédek mindegyikét odaírhatta volna Tolsztoj novellája elé. De odaírhatta volna azokat a példázatok is, melyek a bűnbocsánatra, az ítékezés elhagyására köteleznek. S méginkább a „ha a mag el nem hal...” örökszép példázatát Jánostól vagy az első Korinthusi levélből. Hogy mégsem írta egyiküket sem oda: erő inkább, mint hiány. A történet egyetemeségének sugalmazásával különben is magában foglalta mindegyiket.

Mert a fizikai-fiziológiai, a szociális stádiumok után egyedül ez az erkölcsi-szellemi szakasz iktatja valódi helyzetébe az embert. És nem csupán azzal, hogy erkölcsileg megítélhetővé teszi. Erkölcsiségre eszmélésével oly evidencia birodalma nyílt meg Iván Iljics számára, melynek az erkölcs legfőljebb szálláscsinálója lehet. A hit világa ez. A megtalált hité. Ha *Az ördög* Irtyenyeve, a *Kreutzer* szo-

nata Pozdniseve arra volt példa, hogy nincs küldetésem, nem létezik küldetés, az Iván Iljics halála egy felsőbb erőtől kikényszerített küldetés, hit története. Ez pedig abban áll, hogy „Nem cselekedhetsz aszerint, ami volt és ami lesz, hanem csak aszerint, amit tenned kell.” (9) De az erre való figyelem is fölér a cselekvéssel. Emlékezzünk a halál „nem is azért vonzotta magához Iván Iljics, hogy valamit tegyen — írja Tolsztoj —, hanem csupán azért, hogy nézze, hogy farkasszemet nézzon vele”. S farkasszemet nézni azzal, ami másoknak nem is létezik, ami láthatatlan, az a hit. Föl is fénylik ez az utolsó percekben, midőn a halálos ágy körül valaki megjegyzi: „Vége”. Iván Iljics meghallotta a szót, és elismételte lelkében. „Vége a halálnak — mondta magának —. Nincs többé.” „Hát a halál? Hol van ő?” — kérdi másutt. Az élet határán, mivel föltárult az igazi élet, megszűnt a kínosnak képzelt elszakadás. Iván Iljics az igazi életé. Próféta hangokra játszik rá a végkifejletben Tolsztoj, Izaiás, Ozeás ujjongására, mely ott áll a korinthusi levél végén is: „A győzelem elnyelte a halált, / Halál, hol a te győzelmed? / Halál, hol a te fullánkod?” Így lesz a „jó”, a „boldog” halállal Iván Iljics „iszonyú” életéből igazi élet. De mit látnak mindebből a többiek?

Három magatartás. A két élet végső összeütköztetésében a novella első fejezete is hallatlanul fölerősödik, s az olvasónak vissza kell lapoznia rá, hogy mindarról, ami megtörtént, ami megtörténik, teljes jelentést kapjon. A halálhoz s ezáltal az élethez való oly magatartásformák rajzolódnak ki, mint amilyen a Geraszimé, a legkarakterisz ikusabban az Pjotr Ivanoviccsal jelezhető, s az Iván Iljicsé. Értelmezésük a novellának, de Tolsztoj emberábrázolásának modellálható alakjaihoz vezet el.

Geraszim. Már a bevezető fejezetben föltűnik, hogy az öntelt Pjort Ivanovicst kocsijába segítse. Majd Iván Iljicsnek segít, legvégül egyesegyedül ő, mivel mást nem tűr ura maga körül. Fiatal, erős, természetes, paraszti sorból jött ember Geraszim; szolga. Segít, szolgál, s ezt természetesnek tartja, mintha születése óta lenyomatként élne lelkében, hogy másokat szolgálni kötelesség. Naturális ember.

Oly kultúra küldte, melyben a halál még nem rejtély, hanem nyilvánosság. De halófélben levő kultúrának és szokásrendjében kiveszõfélben levő rétegnek a küldötte. Szerepeltetésének funkciója könnyebben kivehető, mint például Platon Karatajevé a *Háború és béke*ben, noha félreérti Tolsztojt, ki paraszti figuráit mindent megoldó beavatkozásokként szemléli. Tolsztoj nem társadalmi kategóriákban gondolkodott, még ha elismerte is, hogy bizonyos történelmileg kialakult szokásrendszerek bizonyos emberi adottságokat teremtenek. Jól tudta, hogy Geraszim világa eltűnő világ. Ahogy valamikor értékeket képezett, ma már mindenki életében nem képez. Ám kisugároznak belőle még erők. Legfontosabbként pedig az a tudás, hogy cél s érték tudat nélkül emberi élet bajosan építhető.

Pjotr Ivanoviccsból épp ez a tudás, s e tudás tudata hiányzik. Célja, érték-rendszere már nincs, ahogy Geraszimnak még van. Ő az, ki az egész novella hasonló alakjai közül legmélyebben meg van győződve róla, hogy civilizációja megteremtette anélkül, hogy cél és értelmesség gondolata saját sorsát és a civilizációét illetően pillanatra is fölvetődjék benne. Igazolja hát korát és saját helyzetét körében, a civilizációért él és a civilizáció gondoskodik róla. Az ördögi kör be van zárva, s ő nem is akar, nem is tud kilépni belőle. Semmit sejt a körön kívül, holott egész élete nem más, mint menekülés a körön belüli Semmi elől. Kollégájának halálesete egyenesen „incidens”-sé válik számára, hiszen jól elrendezett életét fölforgatja, s őt magát színvallomásra kényszerítené. De ez túlságosan is gyötrelmes lenne. Menekül tehát. Miközben az özvegnél részvétet nyilvánít, már azon morfondírozik, milyen boldogság lesz délután „feltépni a vadonatúj kártyacsomó burkát, mialatt a lakáj az asztalra állítja a négy gyertyát.” Nem lép ki a körből; de elviselhetetlen volna, ha nem menekülne és a körön belül megérezné a Semmit, a hiányt. A kártyajáték tipikus esete annak a feledkezésnek, melyet az újkor, a civilizáció embere korának hajnalán Pascal „divertissement”-nak mondott és pontosan jellemzett. Nem a zsákmányra vágyunk igazán, nem a nyereség tölt el örömmel, írta *Gondolataiban*, hanem az, hogy miközben vadat űzünk és lapot emelünk, elfeledkezhetünk önmagunkról. *Naplójából* tudjuk, maga Tolsztoj is sokáig élt ebben az állapotban, melyben a kártyázás, a vadászat, az

udvarlás volt mindenek előtt; a benne élő ember lelki helyzetét tehát meglehetősen ismerte. Máiig érvényes típus, modellt nem utolsó sorban ezért is formálhatta. Pascal után háromszáz, s Tolsztoj után ötven évvel ugyanezt állapította meg Martin Heidegger, „elleplezés”-nek mondva mindazt, mi a hétköznapi életben a halált fogadva megjelenik. Szavai pontosan illenek Pjotr Ivanovicsra, ki „mások halálában nem ritkán társadalmi kellemetlenséget, ha nem tapintatosságot lát”. (10)

Bizonyára így látott *Iván Iljics* is, aki azonban Geraszim és Pjotr Ivanovics után megteremtette a harmadik fokozatot.

A harmadik stádium. Legnehezebb stádiuma fejlődésének az utolsó, a harmadik volt. Ahogy életünkben is azok az időszakok a legnehezebbek, melyekben, úgy véljük, tökéletesedést gátló nehezékeinket levetettük már. A „küszöbön állunk”. De ekkor a lélek szétválik, mintha kard metszené ketté, és ahogy szárnyalna egyik felünk, úgy vonz lefelé a másik. S ez, ha végvesztét érzi már, nem válogat érvekben. Megkísért mindennel, látszatra együgyű, veszélytelen ellenérvekkel. Rajtunk és a körülményeken múlik, mennyire maradnak meg ilyennek, s mennyire kaphatnak erőre. Iván Iljicset elfogja az undor, mikor észreveszi, hogy Geraszimon kívül senki nem törődik vele igazán, „barmok”-nak nevezi környezetét. Majd önsajnálattal ébred benne, mivel halálával szerencsétlenné látja az emberiséget. Mikor ez az érzés kozmikus méretűvé árad, Isten nevét is kiejti. Eddig eszébe sem jutott, most, hogy legyen bűnbak, de titkon remélt segítség is, hamar előkapja. Am úgy tűnik, Isten nem létezik, közönyös, közömbös a történelmekkel, mert nem segít — rajta. Iván Iljics tehát „siratta Isten kegyetlenségét, Isten nemlétét”.

Aztán vigaszt keres, s érte az emlékezetbe menekül. A rosszat sejtető jövőtől való irtózat a múltat helyezi tudata előterébe, de a múltat, minek földidézésétől enyhületet remél, a halálközelség hirtelen átfesti, átminősíti. Utolsó menedéktől is megfosztva fogadja a legvégsőkben, hogy „nem úgy élt, ahogy kellett volna”.

Es ezzel, megszabadulva minden támasztéktól, lesz Iván Iljics végre önmaga. Önmagára hagyott, de nem elhagyatott ember: Tolsztoj kikerüli a tragikus végét. Tragikuma akkor volna az ilyen sorsnak, ha értékesnek tartaná, akár elvesztett lehetőség formájában is, azt, amit maga mögött hagyott.

Am éppen ezt építette le. S ekkor következik a legszebb tolsztoji hasonlat, mely képzeletében, Andrej herceg haláltusáját leírva, már a *Háború és béké*ben kiformalódott. Ott Marja hercegnő és Natasa, a halálos ágy mellett virrasztva „látták, hogy a beteg lassan és nyugodtan mind mélyebbre és mélyebbre süpped valahová”. (11) Itt, Iván Iljics, halála előtt egy órával azt érzi, „bezuhan a lyukba és ott, a lyuk végén, megvilágosodott. Az történt vele, ami utazáskor a vasúti kocsiiban, amikor az ember azt hiszi, hogy előre megy, pedig visszafelé halad, és egyszer csak fölismeri a haladás igazi irányát”. S ennek megragadása eltörli félelmét — és vele a halált.

„A halál helyett világoosság volt.” (12)

Átfordulás. Iván Iljics alakja nem maradt egyszeri jelenség Tolsztoj művészetében. Megpróbálkozott azzal, hogy a benne lejátszódó „megvilágosodást” a halálnál kevésbé kényszerítő körülménynek hatásaként is igazolja. Ez a műve a *Feltámadás*, a „ha a mag el nem hal...” példázatának újabb kiteljesítése. Nyehljudov hercegben éppolyan átalakulás megy végbe már életében, mint Iván Iljicsben ment végbe halálában. Főlébredve kábultságából, melyet a civilizáció ojtott belé, ő is foleszmél a „helyes irányra”.

Oly változást okoz ez életünkben, előző állapotukhoz képest, mintha az ember a feje tetejére állana, s azután így élne. A középkorban, midőn jobb eligazító-nak látszott egy ember erkolcsi megítélésében családfája, mint maga az ember, ebben a korban alakult ki egy másik fajta faábrázolás, az *arbor inversa*, a fordított fa képe, mely az egekben gyökerezik. A világosító megismerésnek, a hitnek, Krisztusnak jelképe volt. Tartalma arra eszméltet: a világoosság befogadása előtt életünk hamis optikája hitelhette csak el velünk, hogy biztonságos talajon, a saját lábunkon járunk. S hogy amilyen megragadó e jelkép, olyan egyszerű természeti alapja. A fa az egekből kap éltető napsugárt, mit a föld átalakítva folszolgál neki. Abból nő ki tehát, az a hazája.

Csak rá kell eszmélnünk, hogy világoosság nélkül — nincs élet.

Jegyzetek: (1) Tolsztoj világtudatára lásd: Török Endre: **A harmadik ember** (Nagyvilág, 1972/2), »Járjatok fényben, amíg van fény« (Kortárs, 1978/7), és **Utópia és célszerűség** (Valóság, 1978/7) című tanulmányait. — (2) Tolsztoj: **Napló**, 1910. április 20. T. Művei, 10. kötet, Bp., 1967. 906. — (3) Füst Milán: **Gondolatok vázlata Tolsztoj Leóróól**, 3. (Emlékezések és tanulmányok, Bp., 1956. 368—369.) — (4) I. Ny. Kramszkoj: **Piszma**, II. Moszkva, 1937. 429. (Idézi: N. N. Guszev: **Letopisz zsziznyi i tvorcsestvja L. Ny. Tolsztogo**, I., Moszkva, 1958. 641. — (5) Tolsztoj: **Polnoje szobranijje szocsinenyij**. Jubileumi kiadás, kilencven kötetben, Moszkva, 1928—1958. 83. kötet, 327. levél. — (6) Tolsztoj: **Háború és béke**, IV. könyv, I. rész, 16. fejezet. — (7) Tolsztoj: **Anna Karenina**, VIII. rész, 8. fejezet. — (8) Guszev, im. 641. — (9) Tolsztoj: **Az ifjú cár álma**. T. Művei, 3. Bp., 1965. 800. — (10) M. Heidegger: **Sein und Zeit**, 51. §. — (11) Tolsztoj: **Háború és béke**, im. — (12) A tanulmányban szereplő összes többi idézet: az **Iván Iljics halálának Szöllősy Klára fordította szövegéből**, T. Művei, 2. Bp., 1965. 573—631.

LEV TOLSZTOJ

MINDENNAPRA

Életének utolsó tíz esztendejében Tolsztojt egyre inkább az foglalkoztatta, hogyan szolgálhat a fiktív művészi világ közvetett hangja helyett a közvetlen tanítás hangján az ember mindennapi világában. Hogyan adhat tanácsot nem pusztán az olvasási folyamat élménységére korlátozottan, hanem a hétköznapi ügyes-bajos kérdéseiben. Összegyűjtötte életművéből azt, amit e célra megfelelőnek vélt, novellát, naplójegyzetet, elszórt gondolatait, s hozzácsatolta mindehhez az emberiség legkiválóbb szellemeinek tanítását Konfuciusztól Buddháig és Mohamedig, Jézustól a keresztény világ szinte valamennyi jelentős gondolkodójáig. Gyűjteményének zömét mások gondolataiból formálta. A sztoikus Senecán és Marcus Aureliuson kívül legtöbbit említett szerzői az Evangélisták, Pascal, Rousseau, Kant, Schopenhauer. Helyet engedett több 19. századi gondolkodónak, hozzá közel- és távolállónak egyaránt: számos szemelvény hirdeti Carlyle, Channing, Henry George, Emerson, Lammenais, Lichttenberg, Mallory, Thoreau szemléletét.

Az összeválogatott anyag szerkesztésével Tolsztoj sokat bajlódott. Nemezszer abba is akarta hagyni az óriási munkát, vagy az elkészült részek helyett újakat tervezve, meg akarta semmisíteni őket. „A Mindennaprát úgy kellene összeállítani — írta 1906. október 11-én Naplójába —, hogy minden napra jusson egy vallási, metafizikai gondolat, amely meghatározza az ember helyzetét a világban, a másik pedig — hasznos irányelv legyen, amely elősegíti a jó életet.” (Tolsztoj Művei, 10. Bp., 1967. 848.) Így is állt össze végül a nyolc könyvből álló mű: fejezetcímei napok január elsejétől december harmincegyedikéig. Az egyes napok alatt szentenciák, magvas és bölcs gondolatok, kisebb-nagyobb elmefuttatások sorakoznak, s a nehéz szövegeket „heti” vagy „havi olvasmányok”, egy-egy példázatát oldják, de erősítik is meg.

Könyvét Tolsztoj 1904 decemberi ajánlásával bocsátotta a nyilvánosság elé. A sorjában megjelenő köteteket izgatott figyelemmel fogadták az akkori Oroszországban. Ennek az érdeklődésnek tudható, hogy a hamarosan világszerte ismert munkát a magyar Gutenberg Kiadó is megjelentette 1930-ban, Szini Gyula, Salgó Ernő és Németh Andor fordításában. Szemelvényeink — egy-egy magyartalanságot kivéve — ezt a fordítást követik.

A mérhetetlen anyagból keveset, de egy képpé formálót és Tolsztojra is jellemzőt lehetetlen volt válogatni. Igyekeztünk mennél többet adni az író saját gondolataiból, másokét pedig csak akkor fölhasználni, ha kivált értékesek és Tolsztoj is többször idézi őket. Csakúgy, mint ő, zárójelben jelezzük a szerzők nevét. Nem riadtunk vissza attól, hogy néha egymásnak felelő részleteket illesszünk egymás mellé. Mert Tolsztoj sem szűk látókörű pedagógiával figyelte az emberi sorsot.